

ПОСЕРЕДНИЦЬКІ ДОГОВОРИ У СФЕРІ СТРАХУВАННЯ

MEDIATION AGREEMENTS IN THE FIELD OF INSURANCE

Уралова Ю.П.,
старший викладач

кафедри цивільного права і процесу

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Савчук К.О.,
студентка

Донецький національний університет імені Василя Стуса

У статті розглянуто основні види договорів, які опосередковують діяльність страхових посередників у сфері страхування, зміст, форма, порядок укладання та виконання договірних зобов'язань. Уточнено особливості різних видів посередницьких договорів у сфері страхування, до яких варто віднести агентський договір, брокерську угоду та договір доручення. Звертається увага на те, що в процесі здійснення посередницької діяльності у сфері страхування укладаються складні за своїм змістом та характером договори, серед яких важливу роль відіграють змішані та комплексні договори. Конкретизовано особливості договірних відносин страхових посередників, які виникають на підставі укладання змішаних і непоіменованих договорів.

Ключові слова: посередницька діяльність, страхування, посередницькі договори, страхові посередники, страховики, страхувальники, договірні відносини, посередницька послуга, агентський договір, договір доручення, брокерська угода, змішані, комплексні та непоіменовані договори.

В статье рассмотрены основные виды договоров, которые опосредуют деятельность страховых посредников в сфере страхования, содержание, форма, порядок заключения и исполнения договорных обязательств. Уточнены особенности различных видов посреднических договоров в сфере страхования, к которым следует отнести агентский договор, брокерское соглашение и договор поручения. Обращается внимание на то, что в процессе осуществления посреднической деятельности в сфере страхования заключаются сложные по своему содержанию и характеру договоры, среди которых важную роль играют смешанные и комплексные договоры. Конкретизированы особенности договорных отношений страховых посредников, которые возникают на основании заключения смешанных и непоименованных договоров.

Ключевые слова: посредническая деятельность, страхование, посреднические договоры, страховые посредники, страховщики, страхователи, договорные отношения, посредническая услуга, агентский договор, договор поручения, брокерское соглашение, смешанные, комплексные и непоименованные договоры.

The article describes the main types of contracts those are brokered the activity of insurance intermediaries, content, form, procedure of conclusion and execution of treaty obligations. In this article are clarified the features of the various types of mediation contracts in the insurance field, which should include an Agency agreement, Brokerage agreement and the Trust agreement. Attention is drawn that the process of mediation in the insurance field are complex in their content and character of treaties, among which the mixed and complex contracts are played an important role. Specified the characteristics of the contractual relationship of insurance intermediaries that arise on the basis of the conclusion of mixed and undisclosed treaties.

Key words: mediation, insurance, mediation agreements, insurance intermediaries, insurers, policyholders, contractual relationship, mediation service, Agency agreement, Trust agreement, Brokerage agreement, mixed, integrated and undisclosed contracts.

До найбільш поширених договірних форм, що опосередковують діяльність із надання посередницьких послуг страхових агентів і страхових брокерів, традиційно відносять такі договори, як договір доручення, агентський договір і брокерську угоду. Вказані договори визначаються як договірні форми, що опосередковують посередницьку діяльність у сфері страхування як на рівні Закону України «Про страхування» [1], так і на рівні підзаконних нормативно-правових актів (наприклад, Положення про порядок провадження діяльності страховими посередниками [2]).

Водночас суперечливими та недостатньо чіткими є норми законодавства, які визначають порядок укладання договорів страховими посередниками з надання посередницьких послуг, вимоги щодо їхнього змісту та співвідношення з іншими договірними формами, що призводить до появи цілої низки проблем теоретичного та практичного характеру. Про наявність таких проблем свідчить відсутність єдиної судової практики розгляду однотипних спорів, що виникають під час укладання та виконання страховими посередниками договорів доручення й агентських договорів. Однак у багатьох випадках такі договори досліджувалися із цивільно-правового погляду, залишаючи поза межами господарсько-правову природу посередницьких договорів у сфері страхування, зокрема й особливості укладання та виконання таких договорів суб'єктами страхового посередництва.

Метою статті є уточнення класифікації договорів, що опосередковують посередницьку діяльність у сфері стра-

хування, конкретизація їхнього змісту і форми, виявлення особливостей порядку укладання та виконання.

Досліджуючи договори, які опосередковують посередницьку діяльність у сфері страхування, варто підкреслити, що такі договори можуть розглядатися в широкому сенсі, коли до них можна віднести всі угоди, які укладаються страховим посередником з іншими суб'єктами в процесі організації та здійснення посередницької діяльності. У такому розумінні договорами, що опосередковують посередницьку діяльність у сфері страхування, є договори оренди, договори купівлі-продажу, договори на відкриття й обслуговування банківського рахунку тощо, тобто договори, метою яких є забезпечення функціонування страхового посередника як суб'єкта підприємницької діяльності.

У більш вузькому значенні до договорів, що опосередковують посередницьку діяльність у сфері страхування, варто віднести договори, які мають обслуговуючий характер, а саме: договір доручення, агентський договір і брокерську угоду. Водночас поєднання в теоретичному аспекті вищезазначених договірних конструкцій можливо на основі віднесення таких договорів до категорії «посередницькі договори».

Варто підкреслити, що окремого господарського зобов'язання, поіменованого як «посередницький договір», у законодавстві України не існує. У науковій літературі були висловлені різні судження щодо загальноно поняття «посередницький договір». Так, наприклад, В.В. Резнікова пропонує загальне поняття договору про

надання посередницьких послуг (посередницького договору) як угоди, за якою одна сторона – посередник (послугонадавач) – зобов'язується за завданням, за рахунок та в інтересах іншої сторони – замовника (послугоотримувача) – надати посередницьку послугу – виконати юридичну та/або фактичну дію (сукупність дій), а замовник (послугоотримувач) зобов'язується своєчасно та належним чином оплатити зазначену послугу [3].

І.В. Зотов розглядає посередницькі договори як такі, в яких посередник виступає в чужих інтересах, створюючи, змінюючи або припиняючи своїми діями цивільні правовідносини для свого клієнта. Посередником виступає повірений, комісіонер, агент, довірчий керуючий [4, с. 118].

Дещо іншу думку обстоює В.В. Рєзнікова, яка слушно зауважує, що посередницький договір – це господарсько-правовий договір, що укладається між фізичними та юридичними особами, які зареєстровані у встановленому законом порядку як суб'єкти підприємницької діяльності з господарською (комерційною) метою, для досягнення якої одна сторона (послугонадавач) зобов'язується за винагороду, за рахунок та інтересах іншої сторони (послугоотримувача) вчинити низку юридичних дій та/або фактичних дій, а послугоотримувач зобов'язується своєчасно та належно винагородити послугонадавача [5, с. 76].

Приймаючи за основу таку позицію та розглядаючи договори, що опосередковують посередницьку діяльність у сфері страхування, як посередницькі договори, доцільно вказати на деякі загальні риси, притаманні цій категорії договорів. Так, Г.І. Сальнікова акцентує увагу на тому, що для посередницьких договорів притаманні загальні риси:

а) їхня мета – забезпечення інтересів однієї особи (клієнта) діями іншої особи (посередника);

б) посередник може діяти як від свого імені, так і від імені клієнта, але завжди в інтересах іншої сторони і за її рахунок;

в) предметом зазначених договорів є надання посередником послуг клієнту по установленню відносин із третіми особами – саме цим посередницька послуга відрізняється від інших видів послуг;

г) посередницькі договори завжди платні;

г) найзагальнішими і принципово важливим для посередницьких договорів, пов'язаних із реалізацією товару, є те, що право власності на нього не переходить до контрагента за договором [6].

Дійсно, приймаючи за основу такий підхід, можна зробити висновок, що дії страхового посередника як сторони договору завжди спрямовані на забезпечення інтересів іншої особи – страховика або страхувальника, які виступають за умовами договору клієнтами, яким надаються посередницькі послуги (послугоотримувачі). Отже, страховий посередник може діяти як від свого імені, так і від імені клієнта, але завжди в інтересах іншої сторони і за її рахунок.

Також важливо підкреслити, що всі договори, які опосередковують посередницьку діяльність у сфері страхування, мають своїм предметом посередницьку послугу та передбачають здійснення фактичних та/або юридичних дій із боку страхового посередника в інтересах клієнта на платній основі. Водночас варто зазначити, що будь-який договір, що опосередковує посередницьку діяльність у сфері страхування, окрім загальних рис, притаманних йому як посередницькому договору, має свої специфічні риси, які визначаються залежно від того, до якої групи посередницьких договорів він належить.

У такому ракурсі дослідження можна взяти за основу пропозицію щодо поділу господарських посередницьких договорів на дві групи:

– загальні – це виключно посередницькі та/або представницькі договори, предметом яких є виконання юридичних та/або фактичних дій посередником за завданням,

за рахунок і в інтересах замовника (доручення, комісія, агентський договір);

– спеціальні – це договори, що укладаються в разі здійснення окремих видів посередницької діяльності та містять елементи загальних посередницьких договорів або стають посередницькими за певних умов (до цієї групи пропонується відносити й усі непоіменовані посередницькі договори) [7].

Вищенаведена класифікація здається обґрунтованою і дозволяє до першої групи посередницьких договорів (загальні) віднести такі види посередницьких договорів у сфері страхування, як агентський договір і договір доручення. До другої групи належить брокерська угода.

Договір доручення – один із найбільш поширених посередницьких договорів у сфері страхування, оскільки є досить універсальною договірною моделлю регулювання відносин страхового посередника й інших учасників страхового ринку. Правове регулювання договору доручення здійснюється відповідно до положень, присвячених дорученню, загальних положень про послуги та норм, що регулюють інститути представництва й довіреності.

З легального визначення договору доручення (ст. 1000 Цивільного кодексу України) можна виділити низку конструктивних ознак цієї договірної моделі [8]. Предметом договору доручення є не просто дії (діяльність) як послуга страхового посередника, а дії особливих властивостей – юридичного характеру. Переважно такі юридичні дії, пов'язані з виконанням правочинів, в яких страховий посередник виконує дії від імені довірителя. Вчинення юридичних дій може бути спрямоване не тільки на набуття прав і обов'язків, але й на реалізацію наявних.

Аналіз практики укладання договорів доручення страховими посередниками показує, що досить часто предмет договору визначається так: за договором повірений зобов'язується від імені та за рахунок довірителя за винагороду, визначену умовами цього договору, проводити активний пошук потенційних страхувальників (фізичних і юридичних осіб) на вільному страховому ринку, рекламувати страхові продукти довірителя, надавати консультації по питанням укладення та виконання договорів страхування, а також оформляти й укладати договори страхування.

Так, наприклад, досить часто в договорах доручення, де повіреним є страховий посередник, вказують такі зобов'язання: оформляти договори страхування згідно з умовами та правилами страхування довірителя, самостійно здійснювати пошук потенційних страхувальників і проводити серед них рекламування страхових продуктів довірителя, надавати страхувальникам консультації щодо умов страхування довірителя, оформляти договори страхування з дотриманням встановлених правил страхування, інструкцій і вказівок довірителя, а також чинного законодавства України, не допускати помилок у розрахунках, неточностей і виправлень у документах, що ним оформлюються під час виконання цього договору тощо.

Страховий посередник як повірений є виразником не тільки волі довірителя, а й своєї власної волі. За відсутності волевиявлення з боку повіреного юридичний ефект у вигляді правочину не настане. Але ж, як і для всіх посередницьких договорів, воля повіреного повинна бути похідною від волі довірителя і базуватися на його повноваженнях [9, с. 53].

На відміну від інших посередницьких договорів, договір доручення вважається консенсуальним – укладеним із моменту досягнення сторонами згоди.

У законодавчому визначенні договору міститься вказівка на вчинення повіреним дій за рахунок іншої сторони. Відсутність у договорі умови про оплату не робить його безоплатним, якщо це прямо не передбачено в умові договору. Повірений має право вимагати оплати за «звичайними» цінами. Питання про сплату винагороди страховому посереднику ускладнюється, коли доручення залишається

невиконанам у повному об'ємі. У такому разі вирішення питання про оплату буде залежати від причин, через які доручення не виконане повністю. Національне законодавство України регламентує тільки випадки дострокового припинення договору без вини повіреного (ст. 1009 Цивільного кодексу України).

Презюмуючи довірчий характер відносин між сторонами, законодавець закріпив обов'язок повіреного вчиняти дії особисто. Проте повірений має право за умови, якщо це передбачено договором або цього вимагали інтереси довірителя, передати виконання доручення іншій особі.

Введення у загальну частину Цивільного кодексу (далі – ЦК) України норми про комерційне представництво дозволяє говорити про можливість двох моделей договору доручення. Перша – це власне договір доручення, а друга – договірна модель, яка обслуговує представницькі відносини в особливій комерційній сфері. Такий шлях законодавця варто визнати досить неоднозначним, оскільки, окресливши групу відносин комерційного представництва, імовірініше, за економічним критерієм, ніж за правовим, законодавець не забезпечив їх регулювання нормами договірної права.

Наступним посередницьким договором, який належить до групи загальних посередницьких договорів, є *агентський договір*. Відповідно до загальних положень господарського законодавства, а саме – ст. 297 Господарського кодексу (далі – ГК) України, за агентським договором одна сторона (комерційний агент) зобов'язується надати послуги другій стороні (суб'єкту, якого представляє агент) в укладенні угод чи сприяти їх укладенню (надання фактичних послуг) від імені цього суб'єкта і за його рахунок [10].

Такий підхід законодавця дозволяє виділити такі ознаки агентського договору, як суб'єкти, що можуть виступати як сторони (комерційний агент і суб'єкт, якого він представляє), і характер послуг, які надає агент (укладення договорів страхування або сприяння в їх укладенні).

Загальні положення щодо предмета агентського договору закріплені в ст. 297 ГК України, яка визначає, що за агентським договором одна сторона (комерційний агент) зобов'язується надати послуги другій стороні (суб'єкту, якого представляє агент) в укладенні угод чи сприяти їх укладенню (надання фактичних послуг) від імені цього суб'єкта і за його рахунок. Отже, предметом агентського договору є надання з боку страхового посередника послуги, яка має юридичний (укладення страхових договорів) або фактичний (сприяння в укладенні страхових договорів) характер. У науковій літературі зазначається, що в агентських договорах послуга як предмет договірної зобов'язання виступає у вигляді посередницької операції, тобто сукупності взаємопов'язаних дій агента, спрямованих на виконання договору [11].

Крім визначення як істотної умови предмета (послуги, які надаються комерційним агентом за агентським договором у сфері страхування), варто звернути увагу і на інші умови, які відповідно до закону мають бути включені в договір. Так, відповідно до ст. 297 ГК України, в агентському договорі мають бути визначені: сфера діяльності агента; характер і порядок виконання ним посередницьких послуг; права й обов'язки сторін; умови і розмір оплати послуг агента; строк дії договору; відповідальність сторін за порушення умов договору.

Вищезазначене дозволяє констатувати, що агентський договір є самостійною договірною моделлю з низкою особливих рис, які відрізняють його від суміжних, як-от договір доручення. Водночас за своєю юридичною природою агентський договір є видом договорів про надання посередницьких послуг у сфері страхування, де страховий посередник діє завжди в інтересах принципала, на підставі наданих ним повноважень і за його рахунок.

Як показує аналіз практики, агентський договір часто ототожнюють із договором доручення та застосовують

щодо нього положення, аналогічні тим, що регулюють договір доручення. Під час розгляду спорів, пов'язаних з укладанням і виконанням страховими посередниками договорів доручення й агентських договорів, судами неправильно застосовуються норми матеріального права, на що неодноразово вказувалося в постановках швидше за все. Так, наприклад, постановою Вишого господарського суду України (далі – ВГСУ) від 27 березня 2008 р. по справі № 19/184(39/78)–07 зазначено, що агентський договір у страхуванні є звичайним договором доручення, який може розірвати в односторонньому порядку будь-яка з його сторін, попередньо повідомивши про свою відмову іншу. Примусити сторону цього договору виконувати обов'язки після такої відмови навіть суд не має права [12].

З огляду на вищезазначене варто підкреслити, що договір доручення й агентський договір – це різні види посередницьких договорів, що опосередковують посередницьку діяльність у сфері страхування. Отже, висновок, що агентський договір у страхуванні є звичайним договором доручення, помилковий як з теоретичного, так і з практичного погляду. Це має принципове значення, оскільки виникають різні правові наслідки залежно від того, у межах якої договірної конструкції діють страховий посередник і його клієнт.

Вищезазначене свідчить про доцільність уточнення відмінностей між договором доручення й агентським договором. Варто звернути увагу на пропозицію А.М. Панченко, яка зазначає, що коли предметом договору є надання агентом послуг у укладенні угод у сфері господарської діяльності чи сприяння в їх укладенні, на такий договір поширюються норми щодо комерційного представництва Господарського кодексу, і власне договір вважається агентським, а відповідні положення гл. 31 ГК України – спеціальним законодавством. Якщо предметом договору (хоча б укладеного у сфері й у зв'язку із здійсненням господарської (підприємницької) діяльності) є надання повіреним інших послуг, такий договір вважається договором доручення і регулюється нормами ЦК України (гл. 68) [13, с. 9]. Погоджуючись із таким підходом, варто заважити, що основним критерієм відмежування договору доручення від агентського договору, безперечно, є предмет договору.

Наголошуючи на необхідності розмежовувати договори доручення й агентські договори, варто звернути увагу на те, що агентські договори та договори доручення можна розглядати як різновид господарських договорів, оскільки сторони такого договору (страховий посередник і його контрагент) повинні мати статус суб'єкта господарювання. Такий підхід дозволяє поширити на договірні правовідносини страхових посередників загальні положення ГК України (гл. 20 Господарські договори).

Як було зазначено вище, спеціальні – це договори, що укладаються під час здійснення окремих видів посередницької діяльності та містять елементи загальних посередницьких договорів. До цієї групи можна віднести такі договори, як агентська угода і брокерська угода.

Так, постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок провадження діяльності страховими посередниками» визначає договір про надання страхових агентських послуг (агентську угоду) як письмову угоду (правочин) між страховиком і страховим агентом, в якій визначаються права й обов'язки сторін щодо порядку укладення, обслуговування та виконання договорів страхування, порядок внесення страхових платежів, умови здійснення взаєморозрахунків між ними, відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання умов зазначеної угоди, а також інші умови за згодою сторін.

Також, відповідно до положень вищевказаного нормативно-правового акта, договір про надання страхових брокерських послуг (брокерська угода) – це письмова угода між страховальником і страховим брокером, в якій визначаються права й обов'язки сторін, порядок і умови

набуття чинності договору страхування, що укладається за посередництва страхового брокера, порядок внесення страхових платежів та інформування страхувальника про набуття чинності договору страхування, умови здійснення взаєморозрахунків між ними, відповідальність за невиконання або неналежне виконання умов зазначеної угоди, інші умови за згодою сторін.

Порівняльний аналіз понять «агентська угода» і «брокерська угода» дозволяє зробити декілька висновків. По-перше, форма таких договорів визначена законодавцем як проста письмова. По-друге, низку умов варто розглядати як істотні та визнані такими законом чи необхідні для договорів такого виду. До таких умов варто віднести права й обов'язки сторін, відповідальність за невиконання або неналежне виконання угоди, умови здійснення взаєморозрахунків тощо. Водночас варто взяти до уваги, що коли одна зі сторін вимагає досягнення згоди щодо певних умов, такі умови також вважаються, відповідно до ст. 180 ГК України, суттєвими.

Також необхідно підкреслити, що, відповідно до вимог ст. 180 ГК України, у разі укладення господарського договору сторони зобов'язані погодити предмет, ціну та строк договору. Це положення повною мірою поширюється на брокерські й агентські угоди, які підпадають під ознаки господарського договору.

Основною відмінністю між агентськими та брокерськими угодами є, передусім, склад суб'єктів, які виступають стороною договору. Якщо для агентської угоди це страховик і страховий агент, то для брокерської угоди такими суб'єктами є страхувальник і страховий брокер.

Досліджуючи агентські та брокерські угоди як договори, що належать до групи спеціальних посередницьких договорів у сфері страхування, зауважимо, що вони можуть мати характер змішаних договорів, тобто угод, які містять елементи кількох визначених у законі видів договорів (договорів доручення й агентських договорів).

Варто підкреслити, що в науковій літературі досить тривалий час звертається увага на існування складних за своїм змістом і характером договорів, серед яких важливу роль відіграють змішані та комплексні договори. Зокрема, як підкреслює Р.А. Лідовець, «змішаним вважається договір, в якому поєднуються елементи різних договорів, який слугує підставою для виникнення єдиного зобов'язання, поєднує риси договорів різного виду» [14, с. 6]. Напри-

клад, якщо брокерська або агентська угода містить елементи договору доручення, але також передбачає певні гарантії з боку страхового посередника, то такий договір можна розглядати як змішаний договір.

З огляду на вищезазначене, а також для належного врегулювання договірних відносин страхових посередників, які виникають на підставі брокерської та агентської угод, пропонується уточнити, що договори, які опосередковують посередницьку діяльність у сфері страхування, належать до категорії посередницьких договорів і мають відповідні ознаки, а саме: дії страхового посередника як сторони договору завжди спрямовані на забезпечення інтересів іншої сторони – страховика або страхувальника, які виступають за умовами договору клієнтами, яким надаються посередницькі послуги (послугоотримувачі). Отже, страховий посередник може діяти як від свого імені, так і від імені клієнта, але завжди в інтересах іншої сторони і за її рахунок; також пропонується конкретизувати класифікацію договорів, що опосередковують посередницьку діяльність у сфері страхування, за двома групами. *Перша група* – це загальні договори, до яких належать посередницькі договори, предметом яких є виконання юридичних та/або фактичних дій страховим посередником за завданням, за рахунок і в інтересах замовника. До цієї групи запропоновано віднести договір доручення й агентській договір. *Друга група* – це спеціальні договори, що укладаються під час здійснення окремих видів посередницької діяльності (агентської або брокерської). До цієї групи запропоновано віднести договір про надання страхових агентських послуг (агентську угоду) та договір про надання страхових брокерських послуг (брокерську угоду). Також вважається доцільним обґрунтування віднесення агентських угод і брокерських угод до змішаних договорів, в яких поєднуються елементи договору доручення й агентського договору та які слугують підставою для виникнення єдиного зобов'язання.

Реалізація цієї пропозиції дозволяє дещо уніфікувати підходи до договору як основної форми договірної регулювання посередницької діяльності у сфері страхування, що може позитивно вплинути на процес найбільш ефективного захисту майнових інтересів страховиків і страхувальників під час отримання послуг страхових посередників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про страхування : Закон України від 7 березня 1996 р. № 85/96-ВР / Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 18. – Ст. 78.
2. Про порядок провадження діяльності страховими посередниками : постанова Кабінету Міністрів від 18 грудня 1996 р. № 1523 // Зібрання постанов Уряду України. – 1996. – № 21. – Ст. 590.
3. Резнікова В.В. Правове регулювання посередництва у сфері господарювання : теоретичні аспекти : [монографія] / В.В. Резнікова. – Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2010. – 706 с.
4. Зотов І.В. Биржевое дело : [учебное пособие] / И.В. Зотов, В.И. Успенко. – Харьков : Бурун Книга, 2005. – 256 с.
5. Резнікова В.В. Поняття та особливості посередницьких договорів / В.В. Резнікова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://papers.univ.kiev.ua/1/jurydychni_nauky/articles/reznikova-v-the-concept-and-futures-of-the-mediation-agreements_17639.pdf.
6. Сальнікова Г.І. Правове регулювання посередництва в підприємницькій діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Г.І. Сальнікова. – Х., 2003. – 206 с.
7. Резнікова В.В. Посередництво на страховому ринку України / В.В. Резнікова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.info-prensa.com/article-352.html>.
8. Цивільний кодекс України : станом на 16 січня 2003 р. / Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
9. Головачова А.С. Поняття та ознаки страхової посередницької діяльності / А.С. Головачова // Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 20–21 лютого 2015 р. – Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2015. – С. 51–55.
10. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. № 436 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18–22. – Ст. 144.
11. Коротка Р.О. Господарське-правове регулювання агентських відносин в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / Р.О. Коротка. – К., 2011. – 18 с.
12. Постанова ВГСУ від 27 березня 2008 р. у справі № 19/184(39/78)–07 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua>.
13. Панченко А.М. Вдосконалення господарсько-правового регулювання інституту комерційного посередництва : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право» / А.М. Панченко ; Міжрегіональна академія управління персоналом. – Київ, 2011. – 19 с.
14. Лідовець Р.А. Змішані договори в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право; цивільний процес; сімейне право та міжнародне приватне право» / Р.А. Лідовець ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 19 с.